

स्त्रीत्वाची कल्पना आणि समतेची समरूप्या*

स्त्रीची भूमिका आणि स्त्रीच्या स्वरूपविषयीच्या प्रश्नाला शतकानुशास्तके, सर्व तन्हेच्या भौगोलिक आणि सांस्कृतिक प्रकारच्या भेदांपलिकडे जाऊन जेवढी एकसारखी उत्तरे मिळाली आहेत तेवढी इतर कोणत्या प्रश्नाला मिळालेली नाहीत. अगदी अलिकडच्या काळापर्यंत या उत्तरात काही थोडाफार बदल दिसलाच तरी तो अगदीच जुजबी होता असे स्हणावे लागेल. पौर्वात्य आणि पाश्चात्य अशा दोन्ही विचारवंतांनी विविध काळांत, स्त्रीविषयी जवळ जवळ सारखाच दृष्टिकोन व्यक्त केला आहे. इतर बच्याच बाबतीत अगदी काळाच्या पुढे राहन विचार कराऱारे आणि परंपरेविरुद्ध दृष्टिकोन असणारेसुद्धा स्त्रीच्या बाबतीत मात्र परंपरेला चिटकून राहिलेले दिसतात. महाभारत, रामायण, मनुस्मृति-सारखे विविध साहित्य आणि ऑरिस्टॉटल, अँडम स्मिथ, हेगल, कान्ट, लॉक, रसो, नीत्योसारखे विविध विचारवंत यांच्या स्त्रीविषयक दृष्टिकोनांत मात्र स्तिमित करणारे साम्य आढळून येते. तसेच स्त्रीला प्रत्यक्षात दिली जाणारी वागणूकही टॉटोनिक, (बांटू वंशाच्या) आफिकन, प्राचीन इस्लाईल, प्राचीन अन्धेन्स यासारख्या विविध समाजांमध्ये व संस्कृतींमध्ये आणि जंगातल्या जवळजवळ सर्व प्रमुख धर्मांमध्येही जवळ जवळ सारखीच आहे, असे दिसते. हा सावंत्रिकतया बाळगला गेलेला पारंपरिक दृष्टिकोन तार्किकदृष्टचा अवैध तसेच वास्तवाशी आणि अनुभवांशी विसंगत आहे असे दाखविता येणे शक्य आहे. तेव्हा या लिंगभेदसम-

*मूल निबंध लेखिकेने पुणे विद्यापीठातील तत्वज्ञान विभाग व स्त्री अध्ययन केन्द्र यांनी संयुक्तपणे मार्च १९८९ मध्ये आयोजिलेल्या Configurations of Feminism या विषयावरील चर्चा-सत्रात सादर केला होता.

स्येची सांस्कृतिक भेद ओलांडून, जवळजवळ स्थलकालातीत अशी जी पूर्वग्रहयुक्त हाताळणी केली जाते ते तिचे संशयास्पद गुणवैशिष्ट्यच म्हणावे लागेल. यामागे 'स्त्रीत्वा' ची अशी एक खास कल्पना आहे की, तिचे समाजाच्या प्रत्येक अंगावर-राजकारण, नीतितत्त्वे, शिक्षण, अर्थशास्त्र, सत्ताशास्त्र आणि खुद पुरुषांचे स्वतःचे सुख-दूरगामी परिणाम होतात.

ही स्त्रीत्वाची कल्पना तरी काय आहे ते आता पाहू. स्त्रियांनी कसे असावे या बाबतीतल्या शिफारशी आणि गुणवैशिष्ट्यचे बरीच आहेत, (अर्थात तशी ती पुरुषांबाबतही आहेत हे निविवाद; फक्त स्त्रियांच्या बाबतीत ती जेवढी मर्यादा घालणारी आहेत तेवढी ती पुरुषांच्या बाबतीत नाहीत.) आणि पद्धतशीरपणे त्या सगळ्यांची मोजदाद करणे आणि त्या सर्वांमध्ये अनुस्युत 'असलेले स्त्रीत्व किंवा स्त्रीलिंगत्व त्यातून नेमके हस्तगत करणे फारसे सोपे नाही. तरीही खालील सात गुणवैशिष्ट्यचे या कल्पनेचा नेमका वेध घेण्याच्या दृष्टीने महत्वाची बाटतात.

१. स्त्री ही अपूर्ण मानव, अर्धव्यक्ती आहे.
२. ती निष्कृष्ट (पुरुषाहून कनिष्ठ) जीव आहे. कारण तिच्या ठिकाणी कमालीच्या मर्यादा, असमर्थता आणि भावात्मक दौर्बल्ये आहेत.
३. ती पूर्णपणे परावर्लंबी जीव आहे.
४. ती स्वांतर्गतया मूल्यवान नाही म्हणजेच तिच्या आयुष्याला स्वतःसिद्ध असा आंतरिक हेतू नसतो. आणि उपयुक्तता हेच तिच्या आयुष्याचे मूलभूत नियामकतत्त्व असते.
५. स्त्री ही मुख्यतः पुरुषाच्या सेवेसाठी आणि उपयोगासाठी आहे. म्हणूनच कामक्रीडेतील भागीदार ही तिची सर्वप्रथम भूमिका आणि मातृत्व ही तिची त्यानंतर येणारी दुसरी महत्वाची भूमिका. या संदर्भप्रिलिकडे किंवा व्यतिरिक्त तिचे अस्तित्व जवळजवळ अर्थाहीन आणि पूर्णपणे जुजबी असते.
६. स्वभावाने ती स्वतःला नाकारणारी, प्रेमळ, सोशीक, हळुवार आणि भावविवश असते.
७. ती स्वतःला नकार देणारी इ. असते. एवढेच नव्हे तर हे तिचे सर्वोच्च सद्गुणही आहेत; आणि असे असल्यामुळे पुरुष मंडळींना सुखी ठेवणे, मुलांना जन्म देणे, वाढविणे आणि घरादाराची सेवाचाकरी करणे ही तिची 'श्रेष्ठ' कामे आहेत. अशा रीतीने तिची भूमिका प्रत्यक्षात अनेक तऱ्हेने मर्यादित आणि पराव-लंबी होते. एवढेच नव्हे तर तशी ती होणेच योग्य आहे आणि तिला तिच्या पायरीवर ठेवण्यासाठी शक्य ते सर्व केलेच पाहिजे.

या गुणवैशिष्ट्यांबद्दल विचार करण्यापूर्वी दोन मुद्द्यांचा उल्लेख करणे गरजेचे आहे. एकतर ही गुणवैशिष्ट्ये परस्परांहून पूर्णपणे स्वतंत्र नाहीत. वास्तविक त्यांच्यात निकटचे ताकिक संबंध आहेत. उदाहरणार्थ स्त्रीचे परावलंबन आणि स्वतःसिद्ध मूल्याचा अभाव स्वीकारल्यास त्यातून तिचे अपूर्णत्व निष्पत्त होईल आणि अपूर्णत्व, निकृष्टत्व आणि पूर्णपणे परावलंबी दर्जा मान्य केल्यास तिचा साधन-मात्र दर्जा निष्पत्त होईल. यावरून स्त्रीत्वाची पारंपारिक कल्पना मांडणारा मूलाधारारांचा एक पुनरुक्तिपर संच वरील गुणवैशिष्ट्यांमधून साकार होतो. परंतु मुद्दे दृष्टिक्षेपात राहावेत यासाठी ही पुनरुक्ती टाळण्याचा इथे प्रयत्न केलेला नाही— एरवी तो महत्वाचा पाठ झाला असता तरीही. दुसरे असे की यातील बरोबर गुणवैशिष्ट्ये (बन्याच तत्त्वप्रणालींमध्ये) पुरुषांनाही लावता येतात. आणि म्हणूनच परंपरेत आढळणाऱ्या स्त्रीत्वाच्या कल्पनेचा ती नेमकेपणाने वेध घेत नाहीत असे म्हणणे शक्य आहे. यावरून असे म्हणता येईल की काही तात्त्विक प्रणालींमध्ये म्हटल्याप्रमाणे प्रत्येक व्यक्ती आणि पदार्थ यामध्ये वैशिवक अपूर्णता, आणि अवलंबित्व असतेच. (उदाहरणार्थ, एकतत्त्ववादी चिद्वाद) तसेच पूर्णपणे यात्रिकवादी दृष्टिकोनानुसार काहीच हेतुगर्भ नसते आणि म्हणून पुरुष आणि स्त्री दोघेही स्वांतरंगत मूल्यापासून वंचित होतात. दुसऱ्या बाजूने विचार केल्यास बन्याच आस्तिक प्रणालींमध्येही प्रबळ हेतु ही गोष्ट मान्य केली जाते परंतु तो सर्वच व्यक्तींच्या बाहेरचा असतो. इथेही पुन्हा लिंगसमता येणारच. तथापि समरेचा हा आभास वरवरचा आहे. खरोखरी मुद्दा असा आहे की स्त्री पुरुषाच्या बरोबरीने जी सत्ताशास्त्रीय अपूर्णता, अर्थशून्यता आणि अवलंबित्व सोसते त्याच्या खेरीज पारंपारिक दृष्टिकोनानुसार ती जास्तीची आणि कितीतरी मर्मांधाराती स्वरूपाची अपूर्णता, अवलंबित्व आणि अर्थशून्यता भोगत असते. ती मर्मांधाराती ठरते कारण केवळ वैशिवक, सत्ताशास्त्रीय पातळीवरच नव्हे तर चाकोरीच्या व्यावहारिक पातळीवरही ती तिच्या जिवावर आणि नीतिशीर्यविर घातक परिणाम करते. उदाहरणार्थ, आस्तिक दर्शनामध्ये स्त्री तिच्या पुरुष साथीदाराप्रमाणे केवळ ईश्वरी योजनेच्या पूर्तीसाठी साधनीभूत ठरली आहे, असे नाही. तर या मताशी स्त्रीलिंगित्वाच्या पारंपारिक दृष्टीची सांगड घातली जाऊन पुरुषाचीही सेवा करण्यासाठी ती केवळ साधनीभूत ठरवली गेली आहे. बन्याच दर्शनांमध्ये तर पुरुषाप्रमाणे ईश्वराजवळ जाण्याचा थेट मार्गद्वीप तिच्यापाशी नाही. यावरून स्वतंत्र वर्ग म्हणून पुरुष आणि स्त्री हे एकाच पायरीवर तर नाहीतच पण सारख्या पायरीवरही नाहीत.

स्त्रीत्वाची पारंपारिक संकल्पना ठरविणाऱ्यां सात गुणवैशिष्ट्यांकडे परत

बळू या. साहित्य हे गंभीर आणि प्रज्ञानान विचारवंतांच्या अशा वक्तव्यांनी भरलेले आहे की ज्यांनुसार एक वर्ग म्हणून स्त्रिया परिपूर्ण मानवी व्यक्ती ठरत नाहीत व त्यांना स्वतःचे असे व्यक्तिमत्त्वही नाही. स्त्रीचे व्यक्तित्वच मूलत: दुर्बल आहे (केवळ शारीरिक दृष्टधार नव्हे तर मनानेही). याचे कारण म्हणजे मोहाला आणि दुवळ्याचा निर्णयाला बळी पडणारी अशीच ती आहे. आणि म्हणूनच ती स्वतःचे रक्षण करू शकत नाही. यामुळे तिच्या जीवनाच्या सर्व अवस्थांमध्ये पुरुषाकडून संरक्षणाची तिला गरज असते. संरक्षणाची ही तिची गरज आणि त्याबरोबर तिची निकृष्टता यातून पुरुषाची तिच्यावरील तावेदारी येते. हेच पहा ना की लोकच्या मते बडिलांचा आपल्या अपत्यावर स्वाभाविक अधिकार असतो. तसाच नव्याचा आपल्या बायकोवरही असाच 'स्वाभाविक अधिकार' असतो. कांट तर एकंदर स्त्रियांना खाजगी नोकर, अज्ञान (वयात न आलेल्या) व्यक्ती यांच्या बरोबरीचे स्थान देतो आणि (खाण्यापिण्यासाठी, संरक्षणासाठी म्हणजेच) जगण्यासाठीच त्याचे इतरांच्या (राज्यसंस्थे-व्यतिरिक्त) हुद्देनिहाय कार्यावर अवलंबून असणे प्राप्तच असल्यामुळे त्यांना कुठलेही 'नागरी व्यक्तिमत्त्व' नाकारतो. १) कांट राज्यसंस्था स्थापन करण्याची तीन आवश्यक व पर्याप्त अशी तत्वे सागतो. ती तत्वे किंवा नियम असे: माणूस म्हणून प्रत्येक सदस्यांचे स्वातंत्र्य; रथत किंवा प्रजा म्हणून इतर सर्वांच्या बरोबरीने प्रत्येकाला मिळालेली समता; आणि नागरिक म्हणून लोकसभाजाच्या प्रत्येक सदस्याची स्वायत्तता. कांटच्या मते प्रत्येक-जण माणूस म्हणून स्वतंत्र असतो आणि प्रजा म्हणून समानही असतो. पण नागरिक म्हणून सगळेचे स्वायत्त नसतात. केवळ 'कियाशील नागरिकांना' मतदानाचा हक्क आणि 'राज्यसंस्थेवर प्रभाव पाडण्याचा किंवा तिचे संघटन करण्याचा' हक्क असतो किंवा त्यांना 'विशिष्ट कायदे नव्याने प्रचलित करण्यासाठी परस्पर सहकार्य' करण्याचा हक्क असतो. क्रियाशील नागरिक हे स्वतःच्या जगण्यासाठी इतर कुणावरही अवलंबून नसाऱ्यारे राज्याचे सदस्य असतात. म्हणजेच मालमत्ताधारक असतात. सामान्यतः स्त्रिया 'निष्क्रीय नागरिकच' केवळ असतात आणि अशा रीतीने 'लोककल्याणाला निष्क्रिय पुरक' असतात.^२

मनुस्मृति हा स्त्रियांच्या अनिवार्य अवलंबित्वाचा विनातडजोड जाहीरनामा म्हणून प्रसिद्ध आहे.

बालया वा युवत्या वा वृद्धया वापि योषिता ।

न स्वातंत्र्येण कर्तव्यं किंचित्कार्यं गृहेष्वपि ॥^३

" आपल्या स्वतःच्या घरातही लहान मुलीने, तरुण स्त्रीने किंवा वृद्धेनेही स्वतंत्राणे काहीही करू नये."*

" बाल्ये पितृर्वशे तिष्ठेतपाणिग्राहस्य यौवने ।

पुत्राणां भर्तैरि प्रेते न भजेत्स्त्री स्वातंत्रताम् ॥”

(मनुस्मृति, अध्याय ५ वा, श्लोक १४८ वा)

“बाल्यावस्थेत स्त्रीने बडिलांच्या वर्चस्वाखाली राहावे, तसेणपणी नवन्याच्या; “पतिनिधनानंतर मुलाच्या; स्त्री कदापि स्वतंत्र असू नये.” याहीपुढे “अस्वतन्त्राः स्त्रियः कोर्याः पुरुषौः स्वैर्दिवानिशम् ।” (मनुस्मृति, अध्याय ९ वा, श्लोक २ रा)

“रात्रंदिवस स्त्रीला परावलंबी ठेवले पाहिजे.”

आणि, “पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

रक्षन्ति स्थाविरे पुत्रा न स्त्री स्वातंत्र्यमहेति ॥”

(मनुस्मृति, अध्याय ९ वा, श्लोक ३ रा)

“बाल्यावस्थेत तिचे बडील रक्षण करतात तर तसेणपणी पती, तिच्या वृद्धावस्थेत तिचा पुत्र तिचे रक्षण करतो, स्त्री कधीही स्वातंत्र्याला लायक नव्हेच.” (लेखिकेचे अधोरेखन.)

पारंपरिकदृष्टव्या, स्वतःचे रक्षण करण्याची क्षमता स्त्रीमध्ये नाही एवढेच नव्हे तर तिच्या पुरुषबांधवांदूनही कितीतरी अधिक निकृष्ट गोष्टी तिच्यामध्ये आहेत.

या दृष्टिकोनानुसार एक तर तिच्या ठिकाणी विवेकशक्ती नाही किंवा तिची वानवाच आहे, अशी समजूत आहे. तिच्या क्षमता, तिच्या शक्ती, तिचे सदगुण आणि तिच्या आकांक्षा इतक्या मर्यादित समजल्या गेल्या आहेत की त्यायोगे गृहकृत्य आणि पुरुषांची सेवा या पलिकडे ती कशासाठीही पात्र ठरत नाही, याहीपुढे जाऊन कौटुंबिक क्षेत्रामध्यली तिची भूमिकाही केवळ पुनरुत्पादन, अपत्यांची देखभाल, आजांयांची सेवासुश्रूषा आणि कुरुंबातील सदस्यांची सेवा एवढचापुरतीच मर्यादित ठरवली गेली आहे. ज्यात निर्णय घ्यावा लागतो किंवा मालकी आणि नियंत्रण येते अशा महत्वाच्या भूमिका या तिच्या नव्हेत, अशीच धारणा आहे, वगदी कौटुंबिक बाबतीतही ही सगळी पुरुषांची कामे ठरतात. जवळ जवळ सर्वच अभिजात साहित्य हे, स्त्रीची भूमिका केवळ घरापुरती बंदिस्त करून तिला सार्वजनिक आणि सामाजिक संदर्भापासून पूर्णपणे बाजूस सारणान्या या स्त्रीत्वाच्या कल्पनेची साक्ष देते. यासाठी काही वेळा अशीही सबव दिली जाते की स्त्रियांजवळ सार्वजनिक व सामाजिक बाबींमध्ये काही मोलाचा हातभार लावण्यात्री क्षमता किंवा आवडही नसते, आणि त्यांच्याजवळ विवेकाचा अभावच असतो. आणि काहीवेळा तर अशीही सबव सांगितली जाते की त्यांच्या खास

सद्गुणांना (निष्कलंक शील आणि आज्ञाधारकपणा) अशा बाबींमध्ये सहभागी ज्ञाल्यास बाधा येईल. काही वेळा त्यांचे परावलंबित्व आणि दुय्यमपणा याच कारणांमुळे त्यांना सार्वजनिक (जीवनामधील) भूमिका किंवा जबाबदान्या नाकारल्या जातात. कान्ट स्त्रियांचे वर्गीकरण (Categorization) खाजगी नोकरवळ यात न आलेल्या (सज्जान नसलेल्या) व्यक्तींबरोबर करतो. आणि त्या सर्वांना क्रियाशील नागरिकांचा दर्जा नाकारतो, हे आपण पाहिलेच आहे. राजाच्या हृककांचे दंवीपण किंवा कुटुंबसंस्थेचे राज्याच्या बाबींशी असलेले नाते नाकारण्याइतक्या पुरोगामी असणाऱ्या लॉकलाही पत्नीवरील तिच्या पतीचा अधिकार स्वाभाविकतया समर्थनीय वाटला. शासनसंस्था ही स्वतंत्र आणि समान व्यक्तींनी निर्माण केलेली आहे आणि त्यांना या संस्थेच्या नियंत्रणाचा पूर्ण अधिकार आहे या लोकसत्ताक कल्पनेचा लॉकने पुरस्कार केला होता. तथापि लॉकच्या योजनेत राज्यातील प्रत्येक नागरिक स्वतंत्र आणि समान (दर्जाचा) नसतो. केवळ ‘संमती देणारे (Consenting) प्रौढच’ तसे असतात आणि स्त्रियांवर स्वाभाविकतया पुरुषाचे स्वाभित्व असल्यामुळे त्याच्या मते त्या ‘संमती देणाऱ्या प्रौढ नव्हेत आणि म्हणूनच त्यांना शासनसंस्थेच्या नियंत्रणाचे हृक किंवा जबाबदारी नाही.’ “पुरुष हा निसर्गतःच श्रेष्ठ असतो आणि स्त्री ही किनिष्ठ असते, तो स्वाभित्व गाजवितो आणि ती पत्करते.” असे अॅरिस्टॉट्लने पॉलिटिक्स या ग्रंथात प्रतिपादन केले होते, तसेच स्त्रीची व्याख्या त्याने ‘नामर्द (impotent) पुरुष’ अशी केली होती; कारण ‘स्त्री ही काही अक्षमतांमुळे स्त्री असते.’ हृदूम, रुसो, कान्ट, हेगल या सगळांची स्त्रीच्या विवेकसामर्थ्याविषयी फारच खालच्या दर्जाची मते होती. मनुष्यवर्गातून स्त्रियांना वगळावे याच मताच्या काहीसे जवळ जाणारे मत हेगलने सूचित केले होते. वनस्पती जशा प्राण्यांपासून वेगळचा ठरतात, त्याप्रमाणे “सार्विक (universal) शक्तीच्या” (म्हणजेच विवेकशक्तीच्या (reason)) स्त्रियांमधील उणीवेमुळे त्या पुरुषांपासून वेगळचा ठरतात, असे हेगल आपल्या ‘फिलॉसॉफी ऑफ राईट’ या ग्रंथात म्हणतो.

बुद्धीत आणि ‘मर्दनी’ गुणधर्मीत उण्या, परावलंबी आणि दुबळचा, मालमत्ताविरहित आणि विकारसुलभ (Vulnerable), मूलतः भावनाप्रधान आणि ‘मृदू’ अशा स्त्रिया कधीही शासन करू शकत नाहीत किंवा निर्णय घेऊ शकत नाहीत. शासन करणे आणि निर्णय घेणे यांसारखी कठीण कामे केवळ पुरुषांनीच करावीत. स्त्री ही नेहमीच शासित राहाणार, तिने गुलामाप्रमाणे नेहमीच आज्ञापालन केले पाहिजे.^५

काही पारंपरिक विचारांनुसार स्त्री काही गुणवैशिष्ट्यांमध्ये तर उणी

गणली गेली आहेच; पण तिला याशिवाय दुश्चरित्रही मानली गेली आहे आणि त्यापासून पुरुषाने तिचे आणि स्वतःचे रक्षण करावे असाही सल्ला दिला गेला आहे. असे दिसते की जणूकाही संतति, कौटुंबिक सेवा आणि कामसुखाची गरज यामुळेच केवळ स्त्रियांचे अस्तित्व समर्थनीय झाले आहे— तसे ते कितीही क्षुद्रच असले तरीही. अन्यथा ती दृष्टीस पडणे हेही पाप मानले गेले असते. स्त्रिया चंचल मनाच्या, दुबळ्याचा चारित्र्याच्या आणि निधरित्र्याच्या — जणू काही व्यवती नव्हेतच — आणि आपल्या क्षुल्लक मुखसोयी आणि सुरक्षिततांसाठी केव्हाही पुरुषाला मोह-जालात पकडायला तयार असलेल्या, अशा मानल्या गेल्या आहेत.

‘स्वभाव एष नारीणां नराणामिह द्रूषणम् ।

अतोऽर्थात्र प्रमादासु विपश्चितः ॥’

(मनुस्मृति अध्याय २ रा, श्लोक २१३ रा)

‘या जगातील पुरुषांना (मोहात पाडून) विघडविणे हा स्त्रीचा स्वभाव आहे. या कारणामुळे शहाणी माणसे (स्त्रियांच्या सहवासात) कढीच बेसावद राहात नाहीत.’

मनुस्मृति मधील ९ व्या अध्यायातील १४ ते १७ या श्लोकांमध्ये असे म्हटले आहे की स्त्रिया पुरुषाचे वय किंवा रूप यांचा मुलाहिजा न ठेवता कुठल्याही पुरुषाच्या आधीन होतात. या जगात त्यांना कितीही काळजीपूर्वक जपले तरी त्यांच्या पुरुषांविषयीच्या लालसेमुळे, चंचल स्वभावामुळे आणि त्यांच्या स्वाभाविक हृदयशृण्यतेमुळे त्या आपल्या नव्यांशी एकनिष्ठ राहात नाहीत. ईश्वराने स्त्रियांना निर्माण करतानाच त्यांच्या मनाची घडण अशी झालेली आहे आणि हे लक्षात घेऊन पुरुषाने त्यांचे रक्षण करण्यासाठी प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली पाहिजे. या सर्वांवर कडी म्हणजे पुढील पंक्ती :

‘शय्यासनमलंकारं कामं कोधमनार्जवम् ।

द्वोहभावं कुचर्या च स्त्रीभ्यो मनुरकल्पयत् ॥’

(अध्याय ९ वा, श्लोक १७)

मनुस्मृति ही स्त्रीच्या वाईट गैंगवैशिष्ट्यांपासून पुरुषाने स्वतःचे रक्षण केले पाहिजे. त्यांना ताब्यात ठेवेक, खिंफारस केलेली कर्तव्ये त्यांना पार पाडायला लावली पाहिजेत, या विचाराने पछाडलेली दिसते. श्लोकामागून श्लोक हे रात्र-दिवस तिच्यावर पहारा कसा ठेवावा, खुबीने, बक्षिसात आणि पुरेशया घरगुती कामांमध्ये तिला गुंतवून तिचे मन कसे दुसरीकडे वेधावे आणि यांसारख्या गोट्टी-मधून तिला कसे ताब्यात ठेवावे याच्याच बळूप्त्या सांगतात. स्त्रियांची गुलामी

एकनिष्ठता गमावण्याची भीती आणि त्यांचे निदाव्यंजक मूल्यमापन हे गुलामांच्या बोबतीत जे केले जाते, त्याच धर्तीवर असल्याचे दिसते.

वर चित्रण केले आहे तशी स्त्री अनिवार्यपणे असेल तर तिचे स्वतःसिद्ध मूल्य पूर्णपणे नाकारायला पाहिजे. आणि तिचे जीवन आणि तिच्या भूमिका किमान आवश्यकतेपुरत्या मानून मर्यादित करायला पाहिजेत, यात काहीच नवल नाही. पापी चारिंथ्याची असूनही आणि तिचे अस्तित्व भारभूत असूनही ती पुरुषाची शय्यासोबती आणि 'त्याच्या' अपत्यांची आई म्हणून मात्र अत्यावश्यक (मानली गेली) आहे. त्यामुळे केवळ याच तिच्या भूमिका होते. ती निर्माण केली गेली तेक्हाच तिला 'शय्यासनमलंकारम्' दिले गेले होते. आणि म्हणूनच प्राथमिकतया आणि बहुतांशी पुरुषाच्या सुखासाठी आणि संतोषासाठी असणे, हेच तिच्या दैवात लिहिले आहे. तिचे अस्तित्व मूलतः एक साहाय्यकारी म्हणून आहे – पुरुषाचे उपयुक्त उपांग म्हणून. स्त्रीची कर्तव्ये आणि पतिनिष्ठा याविषयीच्या सर्व प्रकारच्या शिफारशीनी धार्मिक नीतिशास्त्रे भरलेली आहेत. पुरुषाच्या पत्नीनिष्ठेबाबत त्यात पुष्कळदा काहीच आढळत नाही. कवचित् थोडे उल्लेख सापडतात. पण फारच थोडे. मनुस्मृतिमधील अध्याय ५ मधील १५४ व्या श्लोकात तर नवरा सद्गुणी नसला, एकनिष्ठ नसला आणि दुष्ट असला तरीही त्याची ईश्वराप्रमाणे पूजा करण्याचा स्त्रीला आदेश आहे. नवन्याच्या मृत्युनंतर कुणा परपुरुषाचे तिने नावही उच्चारता कामा नये – मग तिला शरीर किंतीही क्षीण करावे लागले तरी चालेल (अध्याय ५ वा श्लोक १५७ वा); पण पत्नीच्या मृत्युनंतर तिला पवित्र अग्नी देताच पुरुषाने मात्र लागलीच पुन्हा लगीनगाठ बांधावी असे म्हटले आहे (मनुस्मृति अध्याय ५ वा, श्लोक १६८).

खरे तर इथे नमूद करायलाच हवे की मनुस्मृतिमध्ये 'यत्र नार्यस्तु पूज्यते रमन्ते तत्र देवता : ' (अध्याय ३ रा श्लोक ५६ वा) हा नेहमी उद्घृत केला गेलेला श्लोक आहेच. या आणि या श्लोकाच्या आधी आणि नंतर येणाऱ्या श्लोकांमध्ये भर दिला आहे तो स्त्रीला सुखी ठेवण्याचे महत्त्व सांगण्यावर. पण तरीही या दृष्टिकोनातले एवढे हे औदार्य अनेक तन्हांनी मर्यादितच झालेले आढळते. एकतर इथेही रत्रीचे सुख हे केवळ कुठल्यातरी वेगळद्या गोष्टीचे साधन असते आणि ती गोष्ट म्हणजे नवन्याला आकर्षक दिसणे आणि अपत्यप्राप्ती. (अध्याय ३ रा. श्लोक ६१ वा पाहावा) स्त्रीचे सुख ही स्वतःसाठीच इच्छा करण्याजोगी गोष्ट नसते. दुसरे बसे को स्त्रीत्वाच्या कल्पनेप्रमाणेच तिच्या सुखाची कल्पनाही अतिशय संकुचित आहे. दागदागिने, अन्नवस्त्र यांच्याशीच ती निगडीत आहे. जणू काही तिने मिळवावे किवा व्हावे असे उच्चतर काही नसतेच. तिची संकल्पनाच खुजी

आहे. तिचे जग लहानसे आहे – नवन्यापुरते, कार तर मुलांपुरते मर्यादित; तिचे सुखही किती लहान आहे – तर दागदागिने आणि अन्नापुरते मर्यादित. तिने साधना करावी असे याहून भव्योदात्त काही नाहीच !

स्त्रीत्वाच्या पारंपरिक कल्पनेमध्ये अनुस्यूत असलेल्या सर्वच गोष्टी मात्र क्षुलक किंवा क्षुद्र नाहीत. काही उदात्त श्रेष्ठ घटकही त्यात आढळतात. पण इथेही असे दिसून येते की वास्तविक, सामाजिक जबाबदान्या उचलण्यास तिला अपात्र ठरविणारे आणि सार्वजनिक संदर्भात तिला पुरुषाहून गौण ठरविणारे पैलूच घराच्या आघाडीवर तिचे उत्कृष्ट ‘सद्गुण’ ठरतात. आणि शारीरिक दुबळेपणा ‘नाजुकपणा’ असतो; तर लैगिकता तिचा मोहकपणा आणि सौदर्य ठरते. भावनाप्रधानता किंवा भावविवशता आणि बुद्धीचा अभाव तिला परिपूर्ण पत्नो बनवतात. तिचे स्वतःला नाकारणे तिला आदर्श माता आणि सुगृहिणी बनविते आणि तसेच पाहिले तर खरोखरीच घराचा कारभार आणि मातृत्व यासाठी बराच त्याग आवश्यक असतो, तो वाटून घेतला न जाता सगळाच्या सगळा बाईच्या वाटचाला येतो कारण अखेरीच तिच्या ठिकाणी धार्मिकता, त्याग, प्रेम, हळुवारपणा यासारखे पूजनीय सद्गुण आहेत ना ! – ती तर देवीच आहे !! काही झाले तरी कामाची ही विभागणी रास्तच आहे – ज्याच्या त्याच्या कुवती-नुसार आणि त्याहीपेक्षा महत्त्वाचे म्हणजे ज्याच्या त्याच्या सुखानुसार ! कारण स्त्री ही परंपरेने मानली गेली तशीच स्वभावतःच असेल तर तिच्या या स्वभावाशी सुसंगत अशा कामांमध्येच केवळ तिला आपले सुख सापडणार !

आतापयंतंच्या विवेचनात ‘संकल्पना’, ‘मत’ आणि ‘दृष्टिकोन’ हे शब्द एकमेकांच्या जागा घेऊ शकतील अशा प्रकारे वापरले आहेत.. यावर अंसा आक्षेप घेता येणे शक्य आहे की ‘पारंपरिक मत’ मधील बन्याच गोष्टी स्त्रीत्वाच्या किंवा स्त्रीलिंगित्वाच्या खरोखरीच्या कल्पनेपासून किंवा संकल्पनेपासून वेगळ्याठेवळ्या पाहिजेत. आता ‘पारंपरिक मत’ या सदराखाली येणाऱ्या विधानांचा ताकिक दर्जा कोणता याविषयी प्रश्न उपस्थित करणे अर्थपूर्ण ठरेल, हे खरेच आहे. ती विधाने लक्षणात्मक (व्याख्यात्मक) किंवा नैमित्तिक स्वरूपाची (Contingent) किंवा विषयाचे ‘स्वरूप’ किंवा ‘मूलभूत रूप’ सांगणारी नियमसदृश विधाने असू शकतील. यामधील कोणत्या कोणीमध्ये कोणती उपरोक्त विधाने बसतात ह्ये ठरविणे सोपे नाही. तथापि अस्तील जवळजवळ सर्वेच विधानांमध्ये नैतिक आणि शिफारसवजा घटकही आहेत आणि बरेचदा एक पदार्थविधा (Category) म्हणून स्त्रीच्या खन्या ‘स्वभाव’ मधून ते निष्पक्ष होतात असा दावा केला जातो याची दखल घ्यायला हवी. यामले स्त्रीत्वाचे खरेखरे जारच या विधानांमधून देणे अभिप्रेत आहे, हे प्रतिपादन सयुक्तिक होते आणि हे जर खरे असेल तर ‘कल्पना’

आणि 'संकल्पना' या शब्दांच्या एका अर्थानुसार ही विधाने स्त्रीत्वाची किंवा स्त्रीलिंगित्वाची कल्पना निश्चित करणारी म्हणून स्वीकारणे शक्य होईल. मात्र स्त्रीत्वाच्या या संकल्पनेचे घुसमटवणारे दडपण आपल्या मनावर असूनही ही संकल्पना बास्तवाच्या विरोधी आहे आणि विवेकाच्यां कसोटीवर तिची खरी पारख ज्ञालेली नाही, हे सिद्ध करायला फारसे प्रयास पडू नयेत.^१ थोडक्यात ही संकल्पना पूर्वग्रहदृष्टित आणि आंधीली आहे. या बाबतीत स्त्रीच्या 'स्वभाव'चा कौल घेणे हा केवळ निराधार तर्क ठरतो. असे दिसते की काही अंशी प्रयत्नपूर्वक लावलेल्या सवयीचे 'स्वभाव' म्हणून स्वीकारल्या आहेत. आणि काही अंशी गूहीत घरलेला स्वभाव काल्पनिक राहिला आहे. जे. एस. मिलने दाखविले आहे^२ की सहेतुक निर्बंधांपासून मुक्त स्थितीत जाण्याची संधी नाकारलेल्या वर्गाचे खरे स्वरूप ज्ञात होणे अशक्य असते. मेरी वोलस्टोनकापट^३ यांनीही तथाकथित स्त्रीस्वभावाची अनैसंगिकता निर्देशित केली आहे. वस्तुत: मनावर सतत तसे बिबविले गेल्यामुळे आणि सामाजिक आर्थिक वंचितता लादली गेल्यामुळे शतकानु-शतके चालू ठेवलेले अन्यायही स्वभाविक, अपरिहार्य वाढू लागतात आणि म्हणूनच समर्थनीय वाढू लागतात. अगदी ज्यांच्यावर हे केले गेलेले असतात त्यांनासुद्धा ! (सामाजिक-आर्थिक) वंचितता लादली जाणे, त्याच्या जोडीला बुद्धीची धुलाई (brain-washing) जिला बहुधा धर्मकिडून बळ दिले जाते - मग त्या वंचिततेचे 'दंव', 'स्वभाव' या भाषेत समर्थन - आणि अखेरीस अशा रीतीने प्रस्थापित ज्ञालेल्या व्यवस्थेला 'नैतिक' व गूढ स्वरूप दिले जाणे, ही कोणत्याही वर्गशोषणात राबविली जाणारी यंत्रणा असते. गुलामगिरी आणि स्त्रियांचा दुश्यम दर्जा या दोन विषयांमध्ये प्रत्येक मुहूर्चागणिक साम्य आहे. आणि त्याविषयीची सविस्तर चर्चा चित्तवेदक आणि उपयुक्त होईल. वंचिततेपासून ते गूढीकरणापर्यंतची यंत्रणा क्रमाक्रमाने स्पष्ट करणेही महत्वाचे आहे. अर्थात हे काम इथे पत्करलेले नाही. इथे एवढेच नोंदवून ठेवूया की या यंत्रणेने स्त्रीलाही या विपर्यंस्त 'व्यवस्थेत' सहमति-पूर्वक सहभागी होणारा भागीदार, बनविले आहे. याची साक्ष त्यांच्या व्यवहारातील वागण्यातून तर मिळेतच परंतु औपपत्तिक पातळीवरही ती मिळते. प्राचीन काठातील अनेक स्त्री-तत्त्ववेत्त्यांनी, उदाहरणार्थ, स्पार्टाच्या फिन्टिस यांनी आपल्या अॅन दि मॉडरेशन अॅफ वीमेन या ग्रंथात आणि पेरिवशनने आपल्या अॅन दि हारमनी अॅफ वीमेन तसेच अॅन व्हिजडम् या ग्रंथांमध्ये स्त्रीत्वाच्या याच संकल्पनेला अनुमोदन दिले आहे.

वोलस्टोनकापट यांनी असे दाखविले आहे की स्त्रीचे तथाकथित सद्गुण खरे तर तिचा ठुंबळेपणा ठरतात आणि त्यांची सातत्याने जोपासना केली गेल्याने व त्याचीच परिणती, तिच्या अधिक मूल्यवान भूमिका वगळण्यात ज्ञाल्याने तिची

जास्तच अवनंती झाली आहे. हे 'सद्गुण' स्वतःला नाकारण्यामधील तिचा अभिमान, पक्का रुजलेला निष्पापणा व अकुशलता यातच 'नैतिक' समाधान मानणे हे सर्व तिला शोषणाचा राजीखुंचीचा विषय बनवितात. मिळते दाखविल्याप्रमाणे "पुरुषांना स्त्रीचा निवळ आज्ञाधारकपणा नको असतो, त्यांना त्यांच्या भावनाही हव्या असतात." अतिपाशवी पुरुषांचे अपवाद वगळता सर्व पुरुषांना आपल्या निकटतम संबंधातल्या स्त्रींच्या ठिकाणी हवा असतो तो बळजबरीने केलेला गुलाम नव्हे तर आपणाहून झालेला गुलाम आणि नुसताच. गुलाम नव्हे तर एक आवडती व्यक्ती.^३ हा उद्देश सफल होण्यासाठी औपचारिक आणि अनौपचारिक शिक्षणामधूनही मुलींना असेच शिकविले जाते की आज्ञाधारकपणा आणि पूर्ण शरणागती यामध्येच त्यांची 'स्वीकाराहृता' आणि आकर्षण सामावलेले आहे. विरोधाभास हा की ज्यांच्या निकट सहवासात स्त्री असते त्यांच्याकडूनच ती हिंगवली जाते आणि 'प्रलोभन आणि दहशत यांची युती झालेल्या दुःसह आजाराच्या अवस्थेत' ती राहाते.^४

ही परिस्थिती अर्नेतिक आणि घातक आहे हे निश्चित. बोलस्टोनक्रापट यांची स्त्रियांना सामाजिक जबाबदारीची श्रेष्ठ कामे उपलब्ध व्हावीत म्हणून वक्तृत्वपूर्ण युक्तिवाद केलेला आहे. त्यांनी योग्य युक्तिवादाने दाखवून दिल्याप्रमाणे ही कामे स्त्रिया आणि सर्व समाज दोघांनाही बळकट बनवतील आणि हितकारकही ठरतील, यापुढे जाऊन असाही युक्तिवाद करता येईल की पुरुषांना कायमच्या वैच्याच्या नात्यात ठेवणाऱ्या आणि त्यांच्यावर निर्दिष्टता आणि अधिकारशाही सोपविणाऱ्या या द्विभाजनाने एक वर्ग म्हणून पुरुषांवरही अन्याय होतो. तेव्हा समतेचा प्रश्न हा केवळ स्त्रियांच्याच नव्हे तर पुरुषांच्या दृष्टीनेही निर्णयिक ठरतो.

पुरुष आणि स्त्री यांच्यामधील समतेबद्दल बोलताना आपण त्यांच्याविषयी दोन वर्ग म्हणून बोलतो आहोत. एक पुरुष आणि दुसरा पुरुष, तसेच एक स्त्री आणि दुसरी स्त्री यांच्यात बऱ्याच समाजांमध्ये खूपच तफावत आढळते आणि ही तफावत लैंगिकतेच्या पूर्वग्रहापासून पूर्णपणे मुवळ अशा समाजातही दिसून येणे शक्य आहे. आर्थिकदृष्टचा गरीब पुरुषाहून, उच्च सामाजिक-आर्थिक स्तरावरील स्त्री किंतीतरी प्रकारे अधिक चांगल्या अवस्थेत राहाते. पण मुहा हा आहे की तिच्या स्तरावर ती केवळ स्त्री असते म्हणून पुरुषाच्या तुलनेत असमान व कनिष्ठ असते. काही स्त्रीवादी स्त्री-पुरुष जातीमधील समानतेच्या मागणीला आक्षेप घेतात. त्यांचे म्हणणे असे असते की या मागणीत वंश आणि वर्ग या घटकांकडे दुर्लक्ष होते, आणि या घटकांची भांडवलशाहीप्रधान रचनेत लैंगिक असमानतावादाशी सांगड घातली जाऊन 'व्यवती किंती मर्यादेपर्यंत भेदभावाने अगर सापत्नभावाने वागविली जावी, तिथे शोषण व्हावे किंवा तिची छळवणूक व्हावी

हे ठरविले जाते.'^{११} ही समानतेची मागणी फक्त 'बूझवा' गोन्या स्त्रियांची' आहे, यास्तव तिचा ह्या स्त्रीवादी धिक्कार करतात आणि लिंगभेदावर आधारित जुलमांचे उच्चाटन करण्यासाठी कार्य करणे पसंत करतात. पण अशा तन्हेचा धिक्कार हा गैरसमजुंगीवर आधारित आहे. कारण असे की, लैंगिक समानतेची मागणी ही इतर सर्व सामाजिक वर्गांना स्पर्श करून जाते आणि ती लैंगिकतेशी विशेषेकरून निगडित आहे. पुरुषाबरोबरच स्त्रीही सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीची भागीदार असते आणि या परिस्थितीच्या प्रभावाबाहेर ती राहू शकत नाही. दक्षिण आफिकेतील काळचा स्त्रीला तेथील काळचा पुरुषाप्रमाणेच सर्व अपमानास्पद अनुभवांतून जावे लागते. केवळ वरील मुहूऱ्यावर तिला लैंगिक विषमतेच्या विरुद्ध तकार करता येणार नाही, आर्थिक विषमतेने ग्रासलेल्या समाजात तिच्या पुरुष साथीदाराप्रमाणेच गरीब स्त्रीही दारिद्र्य भोगत असते, तथापि दुःखभोगाची दुसरी एक अशीही आघाडी आहे की, जी सामान्यतः सर्व स्त्रियांच्या सामाईकपणे वाटचाला आलेली आहे. मग ती स्त्री गरीब-श्रीमंत, काळी-गोरी कशीही असो. सामान्यपणे ही आघाडी कोणत्याही गटातील पुरुषांना मात्र स्त्रियांच्या बरोबरीने वाटचाला येत नाही. हीच खरी लैंगिक विषमता आहे. आणि तिच्याविरुद्ध झगडण्यात निखळ बूझवा असे काही नाही. समतेला पर्याय म्हणून लैंगिक जुलमांच्या उच्चाटनाकडे बघणे यामध्ये 'जुलूमा' विषयी संकुचित दृष्टिकोन दिसून येतो असे यापुढे जाऊन म्हणावे लागेल. एखाद्या वर्गातील काही सदस्य काही भूमिका करू शकत असूनही त्या सर्व वर्गाला त्या भूमिका नाकारणे हाही एक जुलूम आहे आणि अशा तन्हेने या मुद्धाकडे पाहिल्यास समानता आणि लैंगिक जुलमांचे उच्चाटन या ध्येयांमध्ये संघर्ष नाही, असे दिसेल.

आता समानतेच्या प्रश्नाकडे वळू. स्त्रीकडे बघण्याची पारंपरिक कल्पना चूक ठरविण्यातून लैंगिक समता अनिवार्यपणे लक्षित होत नाही. या दोन गोष्टी (या कल्पनेतील चूक आणि समता) शक्य अशा अनेक मतमतांतराच्या एका कक्षेने (range) अलग केल्या आहेत. एखाद्याला असे म्हणता येईल की पारंपरिक दृष्टिकोनामधील चूक ही केवळ गौण आहे. आणि तो दृष्टिकोन बव्हंशी बरोबर आहे. किंवा हा दृष्टिकोन स्त्रीच्या आत्यंतिक मर्यादांपुरता खरा आहे, पण यात उच्चनीचतेचा प्रश्नन उद्भवत नाही. (स्त्री आणि पुरुष) हे दोघे भिन्न आहेत इतकेच. किंवा ते दोघे भिन्न आहेत पण मुस्लिमिकदृष्टचा कल्पलेल्या मर्यादांमध्ये ही भिन्नता नाही; पुरुष जे जे करू शकतो ते ते सर्व स्त्रीही करू शकेल; किंवा त्या दोघांमध्ये लक्षणीय फरक नाही आणि अशा तन्हेने ते अतिशय प्राथमिक अर्थात समानता आहेत. पैकी, स्त्रियांना पराकोटीच्या मर्यादा आहेत, आणि स्त्री आणि पुरुष यांमध्ये कोणताही लक्षणीय फरक नाही, असे प्रतिपादन करणारे

दृष्टिकोन चुकीचे आहेत असे दिसते. यातील कुठल्याही मताला वास्तवाचा आधार नाही. यापूर्वी निषिद्ध असलेल्या अधिकाधिक क्षेत्रांतील स्त्रियांच्या वशस्वी कामगिरीमुळे त्यांच्यातील स्वाभाविक दुर्बलतेसंबंधीच्या भ्रामक कल्पनेला सुरुंग लागला आहे. पण तरीही स्त्री आणि पुरुष यांच्यामध्यील काही महत्त्वाचे फरक नाकारणे दुराग्रहाचे होईल. त्यांच्यामध्ये एक महत्त्वाचा फरक आहे, तो म्हणजे स्त्रीचे मातृत्व; आणि हा एकच महत्त्वाचा फरक आहे असे वाटते. तथापि या फरकामधून इतर अनेक फरकांविषयी घाईने अनुमान काढणे हे चुकीचे ठरेल. कदाचित त्या काळचे वैद्यकशास्त्र आणि जीवनातील सुविधा यांची अप्रगत अवस्था आणि परिणामी बाळंतपणामुळे स्त्रीचे दीर्घकाळ आणि वारंवार अव्यरुता अनुमाने, पारंपरिक दृष्टिकोनामध्ये मातृत्वाच्या या वास्तवाला चिकंटविली गेली असतील. सुरुवातीला उल्लेखिलेल्या सात गुणवैशिष्ट्यांपैकी कोणतेही गुण-वैशिष्ट्य मातृत्वाशी वैज्ञानिकदृष्टच्याही निंगडीत नाही. स्त्रीच्या व्यक्तिस्वातील अपूर्णता किंवा तिचे अनिवार्य अवलंबित्व किंवा तिचे नीच स्थान यांपैकी काहीही या पारंपरिक दृष्टिकोनातून लक्षित होत नाही. स्त्रीचे मातृत्व आणि स्त्रीत्वाची सामान्यपणे निंगडीत झालेली मानसिकता— उदा., स्वभावाची कृजुता, कोमलता आणि स्वार्थत्याग यांचा शास्त्रीय अगर तार्किकदृष्टच्या कोणताही अनिवार्य संबंध नाही. खरे तर ही सर्व गुणवैशिष्ट्यचे पुरुषातसुद्धा असू शकतात, एवढेच नव्हे तर ती प्रत्यक्षात पुरुषांमध्येही आढळतात. याउलट निश्चयीपणा, कर्कशपणा आणि मनाचा कठोरपणा वर्गे तथाकथित ‘पुरुषो’ गुणवैशिष्ट्यचे स्त्रियांमध्येही पुष्कळदा आढळतात. हे सर्व मानवी गुण आहेत आणि ज्याच्या-त्याच्या जीवनातील परिस्थितीनुसार त्यांचा परिपोष अगर दमन होऊ शकते आणि याचा लिंगभेदाशी संबंध नाही. सामान्यपणे पालकत्व मृदू भावनांना जागृत करते. पण जेव्हा जेव्हा स्त्रीचे मातृत्व सिद्ध होते, तेव्हा तेव्हा पुरुषांचे पितृत्वही सिद्ध होत असल्यामुळे नेहमीच्या परिस्थितीत पित्यालाही या कृजू आणि नाजुक भावनांचा अनुभव येतो आणि त्याने आपल्या अपत्यासाठी स्वार्थत्याग करणे शक्यही आहे. एरवी व्यक्त होऊ शकणारी पितृसुलभ अशी अपत्याविषयीशी कृत्ये करण्यास आणि भावनाविष्कार दाखविण्यास पुरुष बुजत असेल तर त्याची कारणे केवळ दृढमूळ संस्कारांत आहेत.

मातृत्वाच्या वास्तवातून अतोनात निष्कर्ष काढण्याची प्रवृत्ती तर स्त्रियांना प्रतिकूल ठरणाऱ्याच नव्हे तर अनुकूल ठरणाऱ्या युक्तिवादांमधूनही दिसते. किती-तरी उदारमतवादी स्त्रीवादींनी-त्यात सुरवातीच्या मताधिकारवादीही समाविष्ट आहेत—मातृत्व आणि धार्मिकता, प्रेम, स्वार्थत्याग इत्यादि चिकंटविलेल्या गुण-

वैशिष्ट्यांच्या आधारे स्त्रिया पुरुषांपेक्षा श्रेष्ठ आहेत असा दावा केलेला आहे. स्त्रियांना खास सबलती देऊ शकणारी वागणूक मिळावी अशी मागणी करणाऱ्या स्त्रीवाद्यांचा हा दृष्टिकोन दिसतो. परंतु ही मागणी ज्या भूमिकेच्याविरुद्ध केलेली आहे तिच्याप्रमाणेच हा दृष्टिकोनसुद्धा तर्के आणि वास्तव या दोहोंच्या विरुद्ध आहे. एवढेच नव्हे तर हा दृष्टिकोन विरोधकांनी वापरलेल्याच आधारविधानांच्या आधारे मांडलेला आहे, आणि त्यात स्त्रीला जीवनात आणि व्यवसायांत अधिकाधिक पर्याय उपलब्ध असतात या महत्वाच्या मुद्द्याच्या आधारे विरोधकांनाच अनुमोदन दिलेले आहे. एवढे लक्षात ठेवले पाहिजे की, प्रत्येक विशेषाधिकाराची किंवा सबलतीची किमत चुकवावी लागते आणि या बाबतीत ही किमत म्हणजे पारंपरिक दृष्ट्या कल्पिलेल्या कर्तव्यांनी स्त्रीचे बंदिस्त होणे. ही गोष्ट निःसंशय आहे की स्त्रीच्या बंदिस्तपणातून तिची सोडवणूक याचा अर्थ तिने सामाजिक जबाबदारी आणि स्वयंशासनाचा मोठा भार पेलणे असा होईल. परंतु अर्थात समतेचा प्रश्न हा सोयीचा प्रश्न नसून न्याय व हक्क यांचा प्रश्न आहे. आणि असा प्रत्येक प्रश्न आणि तो उपस्थित करणे यामध्ये जबाबदारी अनुसूत आणि अनिवार्यपणे लक्षित असतेच. सुरक्षित अस्तित्व आणि विशेषाधिकारायुक्त वर्चस्व या दोन्ही गोष्टी एकत्र संभवत नाहीत. जीन बेथ्के एलष्टाइन यांनी म्हटल्याप्रमाणे स्त्रीच्या दुय्यम स्थानाचा आणि तिच्या खाजगीकरणाच्या घातक परिणामांचा धिक्कार करणे आणि त्याचवेळी ज्या बायकी प्रांतातून तिची सुटका करायची आहे अशा प्रांतातून उद्भवलेल्या तिच्या गुणवैशिष्ट्यांची भलावण व गौरव करणे हे चुकीचे आहे.^{१३}

विशेषाधिकारायुक्त वागणुकीबद्दल बोलायचे तर तिचे समानतेच्या प्रश्नाशी असलेले नाते साधे नाही हे मान्य करायला हवे. हे स्पष्टच आहे की समतेचा अर्थ सर्व फरकांचा अभाव नव्हे. तसे असेल तर ती मिळविणे हे तर्कदृष्ट्या अशक्य आहे आणि (या अर्थाने) समानता हे मूल्य मानणारी कोणतीही मूल्यव्यवस्था आणि त्याच्वरोबर तसे मानणाऱ्या नैतिक व राज्यशास्त्रीय उपपत्ती या केवळ अव्यवहार्य ठरतील एवढेच नव्हे तर तांकिकदृष्ट्या अशक्यही ठरतील. तेहा समता ही भिन्नतेला विरोधी नाही. ती पक्षपाताला विरोधी आहे. आणि पक्षपात म्हणजे एखाद्या व्यक्तीला, समुदायाला किंवा वर्गाला अशा एखाद्या तत्त्वाच्या आधारे अग्रक्रमाची वागणूक देणे की जे तत्त्व शुद्ध नैसर्गिक फरकांतीही साधार किंवा अनिवार्य ठरत नाही किंवा संबंधित संरथेच्या विवेकपूर्वक स्वीकारलेल्या उद्दिष्टांशी सुसंगत अशा संस्थात्मक गरजांनीही साधार किंवा अनिवार्य ठरत नाही. आणि समता म्हणजे काय? तर तिची व्याख्या पक्षपाताचा अभाव अशी देता येईल. अशा रीतीने समजून घेतल्यास शोभनीयतेच्या (decency) पारंपरिक कल्पनेतून मिळालेले काही विशेषाधिकार आणि स्त्रीवादी चळवळीचा परिणाम म्हणून पुढे

अलेले काही विशेषाधिकार समतेमध्ये अंतर्भूत होतील. ही कल्पना लैंगिक भेदाला एक योग्य परिमाणही देते. एलष्टाइन् यांनी म्हटल्याप्रमाणे “लैंगिक भिन्नता (स्वीकारणे) हा अपमान नव्हे, हक्कभंगही नव्हे किंवा आत्मरतिपोटी केलेली इजाही नव्हे. याउलट लैंगिकतेवर आधारलेली विभागणी, जी स्त्री-पुरुषांना अलग करून त्यांना प्रत्येकाला आपापल्या अलग – अलग आणि परस्परांपासून तुटलेल्या, चाकोरीबद्ध क्रियांत कोंडून ठेवते – ती मात्र मानवाच्या मनोलैंगिक अस्मितेला खोल जखम करणारी आहे तसेच कौशल्याधारित श्रमविभागणी आणि स्तरीकरण यांच्या अंतीव ताठर व्यवस्थेद्वारा विशेष नुकसान करणारी आहे.”^{३३} समानतेची मागणी ही लैंगिकतेवर आधारित विभागणी नष्ट करण्यासंबंधीची मागणी आहे आणि पक्षपातापासून व विभागणीपासून मुक्त असलेले जग, हे कितीतरी अधिक चांगले जग असेल, हे कोण नाकारू शकेल?

संचालिका, भारतीय दार्शनिक अनुसंधान परिषद, लखनौ
विभागप्रमुख, तत्त्वज्ञान विभाग,
लखनौ विद्यापीठ, लखनौ.

रघुरेखा वर्मा

मराठी अनुवाद: गौरी भागवत
स. प. महाविद्यालय, पुणे

टीपा

- १) मेटॅफिजिक्स ऑफ मॉरल्स खंड ४६, पृष्ठ १४० (संपा : एच. राइस)
- २) कित्ता. मेटॅफिजिक्स ऑफ मॉरल्स मध्ये कांटने, निष्क्रीय नागरिक आपल्या निष्क्रीय दर्जातून सक्रीय दर्जाप्रित जाण्यासाठी कायरत राहाण्याची शक्यता खुली ठेवली असली तरीही ‘थियरी अंड प्रॅक्टिस’ मध्ये ही शक्यताही खुली ठेवलेली नाही. थियरी अंड प्रॅक्टिस मध्ये कांटने स्त्रियांना निष्क्रीय नागरिकांचा दर्जा लक्षणानुसार दिलेला आहे.
- ३) मनुस्मृति, कुल्लूकभट्टाच्या मन्वर्थ-मुक्तावली या संस्कृत भाष्यासह (संपा. प्रा. जे. एल. शास्त्री); अध्याय ५, श्लोक १४७ पृष्ठ २१२ (मोतीलाल बनारसीदास, १९८३). मनुस्मृतीमधील सर्व उतारे या आवृत्तीनुसार आहेत.
- ४) सॅक्रेड बुक्स ऑफ द ईस्ट खंड २५. द लॉज ऑफ मनु (संपा. एफ.

मॅक्सम्बुलर) पृष्ठ १९५ (मोतीलाल बनारसीदास १९८५) सर्व श्लोकांचा इंग्रजी अनुवाद या खंडातून घेतलेला आहे.

५) मनुस्मृतिमधील ८ व्या अध्यायातील ४१६ व्या इलोकात पत्नी, पुत्र आणि गुलाम यांना मालमत्तेचा कुठलाही हक्क नाही असे जाहीर केलेले आहे. त्यांची संपत्तीही ते ज्यांचे तावेदार आहेत त्यांच्या ताब्यात हक्कानुसारच जाते. तसेच मनुस्मृतिमध्ये अनेक श्लोकांमधून अशीच शिफारस केलेली दिसते की वडिलांनी तिला ज्याला ‘देऊन टाकली आहे’ त्याची विनातकार आज्ञा स्त्रीने पाळली पाहिजे.

६) याशिवाय ही कल्पना राकिकदृष्ट्या सदोष आहे कारण तिच्यात अंतरिक विसंगती आहेत. याखेरीज, तिच्या आधारासाठी वापरले गेलेले युक्तिवादाही सदोष आहेत. या युक्तिवादांची व्यवस्थित मांडणी करणे आणि त्यांचे मूल्यमापन करणे हे एक महत्वाचे काम असूनही इथे मात्र ते अंगिकारलेले नाही.

७) जॉन स्टुअर्ड मिल : दि सबजेक्शन ऑफ वीमेन : प्रकरण १ ले.

८) मेरी वोलस्टोनक्राप्ट : ए विहिन्दिकेशन ऑफ द राइट्स् ऑफ वूमन.

९) जे एस. मिल : दि सबजेक्शन ऑफ वीमेन (या पुस्तकाच्या आणि मेरी वोलस्टोनक्राप्ट यांच्या ‘अ विहिन्दिकेशन ऑफ द राइट्स् ऑफ वूमन’ या एव्हरीमैन्स् लायब्ररी प्रकाशित पुस्तकाच्या एकत्रित आवृत्तीमधील पृष्ठ २२८).

१०) कित्ता.

११) बेल हूक्स : ‘फेमिनिझम : ए मूव्हमेंट टु एन्ड सेक्विस्ट ऑप्रेशन’, फेमिनिझम् ऑन्ड इक्वॉलिटी (संपा. अॅने फिलिप्स, पृष्ठ ६२-६३) या ग्रंथामधून.

१२) जीन बेथके एलएटाइन : घटिलक मॅन, प्रायव्हैट वूमन : वीमेन इन् सोशल ऑन्ड पोलिटिकल थॉट, पृ. २४८-९.